

Юрій Олегович ЯКОВЛЄВ,
аспірант кафедри історії України
Інституту історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ МИКОЛИ КОВАЛЕВСЬКОГО (1841-1897 рр.)

Проаналізовано особливості формування світогляду та становлення суспільно-політичних поглядів М. Ковалевського. Розглянуто його місце і роль у суспільно-політичному житті Галичини впродовж 1890-х рр.

Ключові слова: Микола Ковалевський, Наддніпрянська Україна, Галичина, Русько-українська радикальна партія, журнал "Народ".

Yuriy Yakovlev. Little known pages of the biography of Nicholas Kovalevskiy (1841–1897 years).

The analysis peculiarities the forming of ideology and the formation of social-political views of M. Kovalevskiy. Deals the place and role of M. Kovalevskiy in social-political life in Galicia during the 1890 years.

Key words: Mykola Kowalewskiy, Dnieprian Ukrain, Galicia, Russ-ukrainian radical party, the magazine "Narod".

Проанализировано особенности формирования мировоззрения и становления общественно-политических взглядов Н. Ковалевского. Рассмотрено его место и роль в общественно-политической жизни Галиции на протяжении 1890-х гг.

Ключевые слова: Николай Ковалевский, Надднепрянская Украина, Галиция, Русско-украинская радикальная партия, журнал "Народ".

Суттєве розширення тематики досліджень, повернення із забуття постатей, діяльність яких у радянський час фальсифікувалася або взагалі вилучалася з наукового обігу, засвідчує, що біографістика поступово стає одним із провідних напрямків української історичної науки. Проте, є ще чимало персоналій, життєвий шлях і громадська діяльність яких досліджена порівняно мало. До таких слід віднести й Миколу Ковалевського. Хоча його життя прямо відбиває основні етапи розвитку українського національного руху другої половини ХІХ ст., біографія М. Ковалевського досі не стала

предметом спеціального дослідження, висвітлювалася епізодично й опосередковано. Окремі аспекти його діяльності знайшли відображення в працях сучасних українських істориків М. Палієнко [36], А. Катренка [21; 22], М. Нечитайлюка [33] та деяких ін.

Метою нашої статті є спроба дослідити життєвий шлях і роль М. Ковалевського в громадсько-політичному житті Наддніпрянської України та Галичини впродовж останньої третини ХІХ ст.

Микола Васильович Ковалевський народився 1841 р. на хуторі Ковалевщина (нині — с. Степаненки Гадяцького р-ну Полтавської обл. — *Ю. Я.*) у родині збіднілих дворян, які володіли невеликим маєтком поблизу м. Гадяч Полтавської губернії [13, с. 120; 34, с. 234; 44, с. 507]. Початкову освіту спершу здобував у місцевому німецькому пансіоні Блюмелів, а згодом навчався в полтавській гімназії (разом із М. Драгомановим і М. Старицьким, хоча є відомості, що М. Ковалевський був учнем курської гімназії), яку закінчив у 1860 р. [1, с. 353; 13, с. 120].

Тоді само вступив на філологічний (за іншими даними, на математичний) факультет Київського університету Св. Володимира [13, с.120; 1, с. 353]. Будучи студентом першого курсу, належав до невеликої полтавської громади. Водночас, його старший брат Віктор (була ще сестра Надія), який здобував медичну освіту та на останньому курсі навчання навіть сватався до Людмили Михайлівни Кучинської (майбутньої дружини М. Драгоманова), не виявляв інтересу до українофільського руху [30, с. 371]. У студентські роки М. Ковалевський, за свідченням свого товариша О. Андрієвського: “був типовий пропагандист, що тільки і вишукував, деб-то найкраще було ширити національне самопочуття серед молоді” [30, с. 372]. Тобто, “метою його пропаганди було — збуджувати національну й громадянську свідомість серед змосковлених Українців та дбати про освіту й добробут народу українського” [13, с. 120, 121].

Після відміни кріпосного права в 1861 р. М. Ковалевський віддав своїм кріпакам земельний наділ, який перейшов йому в спадок. На початку 1860-х рр. разом із М. Драгомановим, з яким “багато в чому були одностайними ще і в ті часи”, він викладав у недільній школі для навчання неписьменних дорослих української мови [13, с. 121]. Також

опікувався двома сільськими хлопцями, які коштом київської громади були віддані до другої гімназії у м. Києві. Очікуючи приїзду імператора до Києва, він навіть написав до Олександра II прохання, аби той прийняв на свій кошт двох селянських дітей. Звернення підписали багато студентів. Невдовзі тих двох хлопців разом із М. Ковалевським взяв до себе офіцер, родич О. Андрієвського [30, с. 372].

Наприкінці навчання в Київському університеті, найімовірніше, влітку 1865 р. М. Ковалевський, задля заробітку виконував роль мирового посередника у Липовецькому повіті на Київщині. Та коли він повернувся на початку навчального року до Києва, щоб скласти випускні іспити, був відрахований із університету “за дерзость” (ймовірно, за революційну діяльність) [30, с. 372; 34, с. 234]. М. Ковалевському дозволили скласти іспити в Харківському університеті. Однак, у літературі існують дві версії стосовно цього: за однією у 1865 р. він склав іспити в Харкові, а за іншою — закінчив усе ж Київський університет [30, с. 372].

Невдовзі М. Ковалевський переїхав до Петербурга, де поступив на “Вищі педагогічні курси” при “Главномъ военно-учебномъ управленіи”. Після їх закінчення повернувся до Києва, де працював учителем історії в кадетському корпусі (військовій гімназії) та дівочому інституті [1, с. 353; 30, с. 372]. Був членом київської “Старої громади”, заснованої на межі 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. і Південно-західного відділу Російського Географічного товариства [1, с. 353; 22, с. 72].

У кадетському корпусі М. Ковалевський працював разом із такими членами київської “Старої громади” як П. Житецький, В. Беренштам, Ю. Цвітківський. Він викладав історію Росії, але всупереч законам мав сміливість читати історію України та поширювати серед студентів свої ідеї. У 1875 р. М. Ковалевський під псевдонімом Іван Маркевич (використовував також псевдоніми: -кій, М.; Прихильний; Українець; А. Г. [14, с. 480]) видав у Львові брошуру під назвою “Коротка історія малоруського народу” [23, с. 1059; 24, с. 294; 44, с. 507]. Праця була надрукована в друкарні Товариства ім. Т. Шевченка, однак, місцем видання зазначено Відень. Друкування книжки припинилося на першій частині, де було висвітлено історію козаччини до повстання Б. Хмельницького [25, с. 48].

Невдовзі М. Ковалевського позбавили права читати історію, натомість, він викладав російську словесність. Та 1876 р. через прихильне ставлення до українофільського руху змушений виїхати з Києва. Спочатку він викладав у третій петербурзькій військовій, а з серпня 1877 р. фактично до початку 1878 р. був учителем полтавської військової гімназії [1, с. 354; 6, с. 200].

У 1877 р. М. Ковалевський переїхав до Одеси. Викладати у школах йому заборонили, тому заробляв на життя приватними лекціями [1, с. 354; 13, с. 121; 30, с. 373]. Працював у міській управі та разом зі своїми колишніми університетськими товаришами Л. Смоленським та О. Андрієвським належав до місцевої громади [1, с. 354; 13, с. 121; 21, с. 84]. За віковою ознакою Одеська громада поділялася на старших і молодших. М. Ковалевський, як і більшість її учасників (Л. Смоленський, О. Андрієвський та ін.), належав до старших [19, с. 191, 192]. Діячі місцевої громади тісно співпрацювали з київськими громадівцями. Характерною ознакою громади було те, що окремі її члени (В. Мальований, Є. Борисов та ін.) мали зв'язки з представниками революційно-народницької течії, яким сприяли в розгортанні організаційно-пропагандистської роботи [21, с. 87; 22, с. 91].

М. Ковалевський був одружений з Марією Павлівною Воронцовою (1849–89), яка була родом з Катеринославщини та навчалася в одеському інституті “благородных девиц”. Великий вплив на еволюцію світогляду М. Воронцової мала її старша сестра, яка була звинувачена у зв'язку з “процесом 193-х”, який відбувся наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. Із 1875 р. М. Воронцова розпочала революційну діяльність, вступивши з В. Засулич до гуртка Я. Стефановича [42, с. 53]. За свідченням Лесі Українки М. Ковалевський дозволяв дружині проводити збори революціонерів у своїй квартирі, але участі в них не брав і, щоб не заважати, виходив із дому [48, с. 225]. Через різницю політичних поглядів невдовзі вони розійшлися. Дочка Галя залишилася з батьком [30, с. 373; 48, с. 225].

У 1876 р. М. Воронцова приєдналася до гуртка В. Дебогорія-Мокрієвича та зайнялася відкритою революційною діяльністю, чим привернула увагу жандармерії до М. Ковалевського, який матеріально підтримував колишню дружину. Загалом, він до кінця свого життя залишався під

пильним наглядом поліції [6, с. 201; 31, с. 544; 48, с. 310]. У 1889 р. М. Воронцова, яка неодноразово була арештована, перебуваючи на засланні в Сибірі на знак протесту проти негуманного поводження над каторжанами отруїлася разом із іншими жінками-арештантками [42, с. 54]. Це описав у своїй книзі Джордж Кеннан (1845–1924) — американський публіцист, який, виконуючи завдання американської телеграфної кампанії, здійснив поїздку до Сибіру. Він написав книги “Кочове життя в Сибірі” (1870 р.) та “Сибір і система заслання” (т. 1–2, 1889–90 рр.). Російський переклад останньої праці в 1890 р. був заборонений царською цензурою [44, с. 507; 48, с. 311]. Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. південь Російської імперії охопила хвиля терористичних актів, організованих народниками [30, с. 374]. У 1879–1980 рр. після замаху на Олександра ІІ на півдні України, в тодішній Новоросії розпочалася хвиля арештів. Царизм вдався до репресій не лише проти революціонерів, а й проти активних діячів інших опозиційних сил. Було завдано удару по Одеській громаді. Наприкінці червня 1879 р. Микола Ковалевський був заарештований [6, с. 207]. Окрім нього до Сибіру вислали О. Андрієвського, Є. Борисова, В. Мальованого, Я. Шульгіна, за рештою членів громади встановлено поліцейний нагляд [13, с. 121; 21, с. 88; 22, с. 84].

Майже півроку М. Ковалевський разом із іншими арештантками перебував у різних в'язницях Російської імперії, зокрема, у пересильній в'язниці м. Мценск Орловської губернії (нині — адміністративний центр Мценського р-ну Орловської обл. у Росії. — *Ю. Я.*) [6, с. 208]. Лише через сім місяців після арешту М. Ковалевський прибув у м. Мінусінськ (нині — адміністративний центр Мінусінського району Красноярського краю в Росії. — *Ю. Я.*) [6, с. 213]. Дочка Галя після арешту батька залишилася з його сестрою Надією Василівною Филиповичевою, потім жила в родині Рубісових, а згодом — Цвітківських [6, с. 217, 222].

У м. Мінусінськ М. Ковалевський жив протягом 1879–82 рр. На засланні познайомився з американським публіцистом і мандрівником Дж. Кенаном, якому розповів багато історій про життя політичних в'язнів. Саме вони лягли в основу вже згадуваної книги “Сибір і система заслання”, згодом виданої в українському перекладі коштом М. Ковалевського [30, с. 375; 13, с. 122].

У 1882 р. М. Ковалевський повернувся до Києва і знову став членом київської “Старої громади” [30, с. 376, 377]. Жив із сестрою та дочкою Галею. У столичних містах йому було заборонено жити, годі було й думати про урядову чи викладацьку посаду. Тому заробляв на життя приватними “уроками” [1, с. 354; 54, с. 125]. Так, він навчав правнучку історика О. Рігельмана — Любов Рігельман [46, с. 185].

Протягом 1883–86 рр. у Києві було засновано кілька гуртків драгоманівського спрямування [4, с. 206]. М. Ковалевський поступово об’єднав навколо себе політично активну молодь, яка поділяла ідеї “Старої громади”. Можливо, це пояснюється тим, що “особливістю Ковалевського, яка приваблювала до нього людей і яка обезбрювала його супротивників — була надмірна щирість і простість (прямота)”. М. Ковалевський завжди виступав за те, що “кожну ідею повинно ставити в увесь її зріст, а боротьбу з ворогами конче треба вести разом по усій лінії” [31, с. 538; 54, с. 124, 125]. Відомий буковинський письменник, громадсько-політичний і культурний діяч Теодот Галіп у своїх спогадах про М. Ковалевського писав: “Зайвих розмов він (М. Ковалевський. — Ю. Я.) майже ніколи не вів; тільки громадська справа, тільки спорухенне людського розуму та душі в межах української ідеї були змістом його розмов. Що не торкало ся сього — не обходило й його” [31, с. 537].

М. Ковалевський виступав посередником у зв’язках М. Драгоманова, який з 1876 р. перебував на еміграції, з членами “молодих” громад, поширював нелегальну літературу [41, с. 47, 48]. За визначенням Т. Галіпа М. Ковалевський був для М. Драгоманова “тим, чим був Енгельс за для К. Маркса”. Т. Галіп зазначив: “Хто знає політичні погляди Драгоманова, той знає і переконання Ковалевського” [31, с. 541]. На еміграції в Женеві М. Драгоманов опинився в тяжкому фінансовому становищі. Так, дружина М. Драгоманова Людмила Михайлівна пригадувала: “Одного разу дійшлося до того, що не міг Михайло Петрович з дому вийти, бо так подерлися черевики, що вже й полатати не можна було, а нові купити не було за що. Аж тут приїздить Микола Васильович (Ковалевський. — Ю. Я.), привозить гроші” [13, с. 123].

Джерелом фінансування спочатку був заставлений у банку маєток, згодом — кошти від його продажу. Невдовзі М. Ковалевський став, за висловом Марії Грінченко, дру-

жини Б. Грінченка “здирцею” й обложив усю підросійську Україну “данню”, яку їздив збирати. Тих “данників”, тобто осіб, які давали кошти було небагато. Жили вони в різних містах, зрідка — на далеких хуторах [13, с. 123]. Так, у 1883 р. М. Ковалевський через Т. Окуневського передав М. Драгоманову 500 руб. [43, с. 1, 3]. На кошти, зібрані М. Ковалевським, вийшли такі відомі праці М. Драгоманова, як “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.” (Женева, 1883, 1885 рр.), “Вольный союз — Вільна спілка” (Женева, 1884 р.), “Чудацькі думки” та ін. [41, с. 48]. І. Франко в листі до М. Драгоманова від 5 лютого 1885 р. писав: “Посилаю Вам 500 карб. від Ковалевського на печатане пісень історичних або, коли печатане їх уже запевнене, на видане політичних брошур” [30, с. 117; 51, с. 525]. Щоб отримати видання М. Драгоманова та поширити їх на підросійській Україні, М. Ковалевський забезпечував пересилку літератури через кордон і навіть облаштував для цього спеціальні склади по містах [31, с. 541]. Так, одна таємна друкарня знаходилася на Поділлі в квартирі службовця місцевої цукроварні [5, с. 128].

На початку 1886 р. М. Ковалевський, перебуваючи у Львові, передав М. Драгоманову через І. Франка 260 руб. і лист [30, с. 178; 52, с. 27]. У лютому того ж року надіслав ще 250 руб. і значну кількість книг, щоб учений міг розпочати працю над історією української літератури. У травні 1887 р. передав додаткових 225 руб. За свідченням І. Франка, М. Ковалевський пообіцяв М. Драгоманову щорічно надсилати 600 руб. [17, с. 80, 81; 54, с. 125]. Є відомості, що М. Драгоманов, відповідно, через М. Ковалевського передавав книги та листи на підросійську Україну [28, с. 189].

М. Ковалевський надсилав гроші М. Драгоманову і в наступні роки. Так, у листі до М. Драгоманова від 8 червня 1891 р. І. Франко зазначав: “Ковал[евський] збирає гроші на видане Вашої Історії укр. літератури і має надію сего року положити в банк готових 1000 руб[лів]” [28, с. 373]. У листопаді того ж року І. Франко писав М. Драгоманову, що “прислав Ковал[евський] 200 руб[лів] на видане Ваших політичних пісень. Коли б можливо було друкувати “Пісні” у Львові, то було б добре, бо хоч дещо розійшлося би в Галичині” [28, с. 395; 52, с. 307, 308].

У другій половині XIX ст., за визначенням С. Світленка, в українському національному русі сформувалася ідей-

на палітра, представлена радикальними демократами (ліве крило українських громад 1870-х – початку 1880-х рр., драгоманівські політичні гуртки та галицькі радикали), ліберальними демократами (праве крило громадівців, зорієнтоване на В. Антоновича та М. Костомарова) і націонал-консерваторами (галицькі народовці та П. Куліш). Інша частина української інтелігенції стала на загальноросійські позиції (народники в підросійській Україні та галицькі русофіли-москвофіли) [45, с. 112, 113].

Наприкінці ХІХ ст. внутрішнє становище в київській “Старій громаді” залишалось нестабільним: у питанні щодо ставлення громадівців до політичного життя в Галичині члени громади розділилися [36, с. 72]. Симпатії та прихильне ставлення до галицьких радикалів висловила лише невелика частина київської “Старої громади” на чолі з М. Ковалевським, який організовував матеріальну допомогу радикальним виданням у Галичині [15, с. 71]. Але погіршення стосунків громади з М. Драгомановим суттєво вплинуло на ставлення до неї М. Ковалевського [30, с. 377, 378]. Невдовзі він вийшов зі складу київської “Старої громади” та переключив увагу на молодь [30, с. 378; 22, с. 105].

Після припинення фінансування та остаточного розриву з М. Драгомановим частина громади, передусім В. Антонович та О. Кониський, виступили за зближення галицьких народовців із польсько-австрійською адміністрацією. З київської “Старої громади” виділилися також гуртки драгоманівського спрямування, які почали організовуватися в різних містах. Серед них найбільший вплив мали київські: “гурток драгоманівців” (1886–91 рр.) і “наймолодший гурток драгоманівців” (1888–96 рр.), заснований Галею Ковалевською, дочкою М. Ковалевського [27, с. 23; 13, с. 80].

Активними членами гуртка були Леся Українка, І. Стещенко, П. Тучапський, К. Арабажин та ін. [27, с. 23]. Після закінчення гімназії Г. Ковалевська почала збирати у квартирі батька молодь на “журфікси”, тобто прийоми у заздалегідь визначені дні тижня. Згадані “журфікси” являли собою гуртки самоосвіти, на яких велися бесіди та обговорювали реферати з літератури, історії та географії України. У зібраннях молоді інколи брав участь М. Ковалевський. Через еволюцію поглядів членів названий гурток проіснував не більше року та невдовзі припинив діяльність [48, с. 223,

226–228]. Названі “гуртки політиків”, ядро яких становила молодь, підтримували активні зв’язки з радикальним рухом у Галичині [12, с. 80; 27, с. 24].

У генезі українського соціалізму в краї провідна роль належала відомому громадсько-політичному діячеві з Наддніпрянської України М. Драгоманову. Під його ідейним впливом у Галичині виникла радикальна течія, що, на противагу народовцям і русофілам, прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру. Основу світогляду радикалів складала позитивізм і народницький соціалізм [29, с. 431, 432]. Радикали, ядро яких становила молодь, одразу виступили з різкою критикою існуючого ладу та діяльності старшого покоління. Незважаючи на переслідування офіційної влади, критики та невизнання з боку як народовців, так і русофілів, радикальний рух продовжував існувати і в 80-х рр. ХІХ ст. [29, с. 431].

На межі 80–90-х рр. ХІХ ст. розпочався якісно новий етап у розвитку радикального руху в Галичині, прямо пов’язаний із організаційним об’єднанням радикалів навколо друкованого органу. У 1889 р. М. Драгоманов під час всесвітньої виставки у Парижі одержав, найімовірніше, від М. Ковалевського 1000 франків, які мав право використати в своїх інтересах [39, с. 7; 37, с. 25]. Так, із 1 січня 1890 р. у Львові почав видаватися двотижневик “Народ” [20, с. 49]. Щодо цього О. Барвінський у своїх спогадах зазначив: “Засновано у Львові “Народ”, а засобів на се видане достарчував (надавав. — Ю. Я.) головно київський соціал-демократ Ковалевський. “Народ” держався материяльним пособлюванем в часті М. Драгоманова, а головно українського соціал-демократа Ковалевського” [2, с. 97, 201].

Виданням цього часопису радикали підготували ґрунт для заснування власної партії — Русько-української радикальної партії (далі — РУРП), яка була утворена 4–5 жовтня 1890 р. у Львові. Однак, на підросійській Україні дана подія не викликала особливого зацікавлення, оскільки більшість наддніпрянських діячів у своїх зв’язках із Галичиною найбільшу увагу приділяли взаєминам із народовцями, за якими визнавали право бути єдиними провідниками українського національного руху в Галичині. Відтак, наддніпрянські діячі скептично ставилися до “Народу”, який активно критикував народовців, а не русофілів, вміщував на своїх

сторінках переклади творів російських письменників тощо. У листі до М. Драгоманова від 8 травня 1891 р. М. Павлик зазначив, що часопис “дльа одних бајдужиј, а дльа других ненавистниј” [39, с. 176]. Як відзначала Леся Українка в одному з листів до М. Павлика, “Народ” ототожнювали з ним та І. Франком, вважаючи, що всі ідеї, висловлені в журналі, походили виключно від них [49, с. 84, 85].

Із 1890 р. “Народ” мав невелику фінансову допомогу з Наддніпрянської України в розмірі 500–600 руб. В основному, ці гроші надходили з добровільних внесків, які збирав сам М. Ковалевський [55, с. 178]. Як зазначив Т. Галіп, М. Ковалевський “з 90-х років впевнив ся, що за для зворушення України не досить поодиноких пересвідченних людей, скільки б їх не було, а конче треба зворушити нарід і дати йому те українське соціально-політичне самовизначенне, ґрунтуючись на котрому сам нарід розворушить і улаштує своє діло” [31, с. 543]. Можливо, М. Ковалевський виявив особливий інтерес до Галичини тому, що “йому здавало ся, що як що галицький нарід дійде до жаданого самовизначення і зворухнеть ся, то се спорухенне легко перейметь ся усією Україною” [31, с. 544]. Крім 250 руб., призначених на видавництво “Народу”, він взяв на себе зобов’язання виплачувати щорічно М. Павлику додаткових 500 руб. Про це останнього повідомив В. Антонович, який приїхав до Львова на початку січня 1891 р. [39, с. 104]. Результатом активного втручання наддніпрянських діячів із київської “Старої громади”, передусім В. Антоновича й О. Кониського, у галицькі справи стало проголошення “нової ери”, однієї з найвідоміших і найгучніших спроб польсько-українського порозуміння в Галичині — угоди 1890–94 рр. [59, с. 6].

Після проголошення в Галицькому сеймі наприкінці листопада 1890 р. угодовської акції РУРП виступила проти неї та засудила будь-які спроби порозуміння з польською шляхетською більшістю в сеймі. У січні 1891 р. М. Павлик у листі до М. Драгоманова писав: “На Україні ж на нас (радикалів. — Ю. Я.), і так льуті дуже за виступи протів угоди. Із старших один Ков[алевський] заступає сьа за нами, кажучи, шчо нам і слід бути на сторожі і супротів народовців і супроти москальофілів” [39, с. 107].

М. Ковалевський був невдоволений фактом порозуміння радикалів із русофілами, що проявилось на фоні опозиції “но-

вій ері”. У листі до М. Драгоманова від 20 листопада 1891 р. Т. Окуневський зазначив: “Заявив Ковалевський а потвердив і N-н (,) (К. Арабажин. — Ю. Я.) щоби переказати редакції Народу (,) аби більше таких речень як: кожда інтелігентна людина в Галичині повинна знати російську літературу (,) більше в “Народі” не появляло ся” [38, с. 161; 58, с. 188].

На початку березня 1891 р. відбулися вибори до австрійського парламенту. Однак, кандидати від радикальної партії (С. Данилович і Т. Окуневський) не здобули жодного мандату [61, с. 65]. Причини цього крилися як у відсутності досвіду політичної боротьби, так і в низькому рівні передвиборчої агітації. На необхідність для радикальної партії мати своїх представників у Галицькому крайовому сеймі та австрійському парламенті — Державній раді вказував і М. Ковалевський. Для цього, на його думку, партії потрібно було активно працювати серед місцевого населення та мати спеціальний агітаційний фонд для передвиборчої боротьби. На фонд М. Ковалевський виділив 100 руб. Дану суму він передав Р. Яросевичу, члену РУРП, який, найвірогідніше, відвідав його в Києві у першій половині 1891 р. [8, с. 396; 11, с. 646, 647]. У листі до М. Драгоманова від 7 листопада 1891 р. Р. Яросевич зазначав: “Хотілось би мені подати Вам дещо з того, що я бачив в Києві и Одессі. Ков[алевський] іздит и ходит з комплетом “Народу” и всіх невірющих заставляє так довго читати, поки не увірят” [47, с. 635, 636].

Справа поширення радикальних ідей у Галичині була важливою для М. Ковалевського. Так, на початку 1894 р. він рекомендував М. Павлику увійти в тісні зносини з редакцією русофільської газети “Галичанинъ” і там подавати зміст номерів “Народу” [40, с. 47, 48]. Свідченням того, що М. Ковалевський співпрацював із редакцією “Народу”, може слугувати також його публікація “Русино-український націоналізм і радикали”, опублікована в кількох номерах часопису за 1891 р. і підписана псевдонімом Українець. Своєрідне резюме статті подав М. Павлик у листі до М. Драгоманова за жовтень 1891 р.: “Прислав Ков[алевський] статтю котру чеј пічну в 20 N («Народу». — Ю. Я.). Вона головно резюме Вашојі “Польшчі”, але је і додатки — загалом цікава, хоть чіпаје ј нас і Non-ego (К. Арабажин. — Ю. Я.)” [39, с. 267].

Передавши 100 руб., М. Ковалевський наголосив, щоб ці кошти були відразу передані до Львова та використані за

призначенням — на виборчу агітацію [8, с. 349, 398]. Така вимогливість пояснюється тим, що ті гроші давалися йому важко. Як зазначила Леся Українка у листі до М. Павлика від 27 березня (8, 9 квітня) 1895 р. із Софії, “не судить A[rbeit] G[ebera] (псевдонім М. Ковалевського. — Ю. Я.) за чіпляння до рахунків, йому солоно приходиться з збиранням грошей, того він так ними й дорожить” [49, с. 296].

Його жертводавці здебільшого проживали в різних районах Наддніпрянщини. Однак, із листа М. Павлика до М. Драгоманова від 30 грудня 1891 р. дізнаємося, що “Arbeitg[eber] бере (ся) збирати гроші з праці, навіть у Петерб[урзі]. Кленесьа, шчо дасть 4000[–]8000 р[ублів] на вибори до парламенту, аби мав добути з під землі. Мовльав: нехай би там Україна мала голос перед Європоју” [39, с. 282, 283]. Важко встановити прізвища діячів, які давали гроші, оскільки М. Ковалевський не листувався з ними та не вів документації. Робив так, щоб унеможливити себе та своїх однодумців від переслідувань жандармерії. Як довідуємося зі спогадів Т. Галіпа, адреси жертводавців і суми коштів М. Ковалевський запам’ятовував, зрідка роблячи власноручні замітки відомою лише йому системою знаків, ієрогліфів на невеликих шматках паперу. Він розповсюджував видання М. Драгоманова та звітував перед своїми “спонсорами” про успіхи радикального руху на підросійській Україні та Галичині [31, с. 542].

М. Грінченко у спогадах про М. Ковалевського пригадувала: “Ох і тяжка-ж то була робота — видирати в людей ті гроші! І прозьбою і грозьбою видирав їх Микола Васильович. Говорити та впевняти йому доводилось мало не до кривавого поту. І він говорив, упевняв, прохав, страхав і таки досягав свого — гроші мусіли дати”. Не випадково “данники” М. Ковалевського жартівливо, а інколи й сердито називали його “здирицьк”. Так, М. Грінченко, пригадуючи приїзд М. Ковалевського за грошима до Чернігова, зазначила: “Дві його данниці жалілися, що мусіли позичити грошей, щоб заплатити “дань” Ковалевському. — Знаєте, як він лякав нас, — казали панни: “Як не дасте грошей, то повішусь у вас на воротях” [13, с. 124].

Зібравши кошти, потрібно було їх якось передати. Здебільшого М. Ковалевський відвозив сам, лише зрідка передавав через когось. Щоб отримати собі закордонний паспорт,

у документах вказував, що виїздить до Болгарії, бо таким чином дозвіл на виїзд давали швидше [13, с. 124]. А. Кримський у листі до П. Житецького від 9 листопада 1897 р. із Бейрута писав: “З нього (М. Ковалевського. — Ю. Я.) був великий майстер робити всякі колективні заяви, грошові збори і т. ін.” [26, с. 294, 295]. А в листі до В. Гнатюка від 12 (24) грудня того ж року зазначив: “От у кого була енергія на збирання підписів, грошей і т[ому] п[одібне] !” [18, с. 261; 31, с. 296].

Організуючи збір коштів, М. Ковалевський гарантував підтримку для “Народу”, але за умови виконання редакцією двох основних вимог. Суть першої полягала в тому, щоб редакція часопису перетворила “Народ” на всеукраїнський орган, який, окрім галицьких, представляв би інтереси наддніпрянських українців. Друга вимога стосувалася друку надісланих статей і матеріалів із підросійської України. Усі публікації, надіслані від імені М. Ковалевського, за які він міг особисто поручитися, мали бути надруковані. При цьому до них могли додаватися примітки редакції [8, с. 399, 400; 52, с. 364, 365]. Про це зокрема, інформував М. Драгоманова І. Франко у листі від 30 жовтня 1892 р.: “Arbeitgeber обіцявся держати і на далі свою умову з “Народом”, коли редакція згодиться печатати те, що він пришле з тим, щоб було конче напечатано. Коли вже стало на тім, щоб “Народови” виходити, то, звісно, не можна цуратися одинокої підмоги, яка для него показується” [28, с. 423; 52, с. 363].

Улітку 1893 р. М. Ковалевський відвідав Галичину. По дорозі до Коломиї, де “мав залагодити фінансову кризу, в яку попав був тоді “Народ”, він зупинився у Львові [3, с. 260; 52, с. 401, 714]. Прибувши в липні 1893 р. до Коломиї, М. Ковалевський запропонував перетворити часопис на щоденне або принаймні щотижневе видання [52, с. 713, 718], а також взяв участь у заснуванні політичного товариства радикалів “Народна воля”. І. Франко у листі до М. Драгоманова від 2 серпня 1893 р. зазначив: “Жаль, що Arb[eitge]ber, будши при зав’язаню комітету, не звернув увагу на невідповідність назви” [28, с. 454, 52, с. 411].

Відвідавши Галичину, М. Ковалевський був вражений успіхами роботи РУРП серед місцевого населення та взяв на себе зобов’язання в сумі 2–2,5 тисяч руб. покрити річні витрати редакції “Народу”, що протягом 1892–1894 рр. знаходилася в Коломиї [55, с. 178; 43, с. 56]. У серпні 1893 р.

М. Драгоманов на прохання М. Ковалевського написав “Поклик до Українців” із метою “викликаня симпатії до галицьких радикалів” [56, арк. 1]. Однак, як зазначив І. Франко у спогадах про М. Ковалевського, “редакційна сторона “Народа” з кожним річником слабшала. Грошева замога Ковалевського не тільки не направила сеї хиби, але значно погіршила її і причинила йому самому багато розчаровань та скорбот, що захмарили остатні роки його життя” [54, с. 127].

І. Франко звинувачував головного редактора часопису М. Павлика в неефективному використанні коштів, та що він швидко витратив усі гроші, надіслані М. Ковалевським. Головну причину фінансової кризи “Народу” І. Франко вбачав у незадовільній редакторській діяльності М. Павлика, який “здужав таки узискати від нього (М. Ковалевського. — Ю. Я.) підвищення субвенції (грошової допомоги. — Ю. Я.), переніс видане “Народа” до Коломиї і поставив його при помочи гарного паперу, маси передруків річий нікому ні на що не потрібних” [54, с. 135].

На початку 1894 р. М. Павлик був змушений перенести редакцію часопису до Львова. Лише втручання М. Ковалевського, який приїхав у Галичину восени 1894 р., змогло врятувати редакцію “Народу” від повного банкрутства. Для продовження видання він передав М. Павлику дві тисячі руб. і додатково заклав у банку свій маєток поблизу м. Гадяч [31, с. 542; 55, с. 178, 179; 50, с. 61, 398]. У листі до М. Драгоманова від 21 жовтня 1894 р. М. Павлик відзначив, що М. Ковалевський “бересьа шче на рік платити за “Народ”. На видавництво часопису призначалося 500 руб. Відповідно М. Павлик мав отримувати 500 руб., а І. Франко 300 руб. [40, с. 139].

Зменшення фінансової допомоги на видання “Народу” можна пояснити зміною настроїв серед наддніпрянських діячів. Так, восени 1894 р. частина підросійських українців відмовилася давати гроші М. Ковалевському, оскільки їм не сподобалися матеріали 13 і 14 номерів журналу, а особливо стаття М. Павлика “Іще про “нову еру” і консолідацію Русинів” [40, с. 146]. На початку грудня 1894 р. М. Ковалевський міг передати допомогу в розмірі не більше 1500 руб. [40, с. 157]. Названу суму йому довелося збирати “съ крайнимъ напруженіємъ силъ” (із листа М. Павлика до М. Драгоманова від 20 грудня 1894 р.) [40, с. 164]. За сприятливих умов

М. Ковалевський не виключав появу влітку 1895 р. невеликої грошової надбавки. Однак, радив М. Павликові не дуже сподіватися на неї, а покладатися на власні ресурси. На початку 1895 р. М. Ковалевський пообіцяв надіслати 300 руб. для продовження видання “Народу” [40, с. 164, 193].

За його ініціативи організували святкування ювілею 30-річчя літературно-наукової діяльності М. Драгоманова (до річниці виходу його праці про імператора Тіберія у 1864 р.), яке відбулося 16 грудня 1894 р. у Львові. Спочатку урочистості планували провести на підросійській Україні. Орієнтовно святкування мало відбутися на іменини Михайла Петровича та символізувати наддніпрянсько-галицьку єдність [40, с. 38]. М. Ковалевський зібрав 1000 руб. і передав їх у фонд імені М. Драгоманова до Львова [40, с. 127]. Згадані кошти були призначені на видання літератури для народу. Однак, після смерті вченого М. Ковалевський забрав кошти, бо вони використовувалися не за призначенням [50, с. 400].

За згодою вдови Людмили Михайлівни М. Ковалевський хотів організувати перевезення тіла М. Драгоманова з Болгарії в Галичину, до Львова [15, с. 462, 463, 477]. М. Ковалевський писав М. Павлику, щоб той дізнався приблизну вартість такого транспортування [15, с. 461]. У листі до Л. Драгоманової від 22 серпня 1895 р. М. Павлик зазначив: “Та, хоть би тепер і не дозволено це зробити, то нехай A[rbeit] G[eber] збирає гроші і покладе їх у банк на слушний час т[o] й[e] після 3 років, коли мусять дозволити там (у Софії. — Ю. Я.) і тут (у Львові. — Ю. Я.)” [15, с. 462]. У 1896 р. на зібрані М. Ковалевським гроші “коштом українців” виїшла книга “Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. С портретом небіжчика. Зладив і видав М. Павлик” [9, с. 517; 35, с. 204].

На початку 90-х рр. ХІХ ст. радикали вирішили заснувати своє просвітне товариство. Статут товариства “Поступ” було затверджено намісництвом наприкінці 1894 р. Його головою був обраний М. Павлик [60, с. 79, 80]. Значну суму коштів для “Поступу” через М. Ковалевського передали підросійські українці, прихильники радикальних ідей. Вони зібрали 1000 руб. на фонд товариства, який мав бути недоторканим і поповнюватися виключно добровільними внесками. Дані кошти призначалися на видання книг для селян, як писав М. Ковалевський у недатованому листі до

М. Павлика, “на темы о всяческих свободах: политических, экономических, религиозных, национальных” [40, с. 199].

Однак, товариство “Поступ” проіснувало недовго. Обтяжений громадсько-політичною діяльністю, голова товариства М. Павлик не мав фізичної змоги та часу присвятити себе новій організації. Через фактичну бездіяльність товариства М. Ковалевський, приїхавши у 1895 р. до Львова, відібрав грошовий фонд назад і “Поступ”, який проіснував більше року, припинив існування [15, с. 476; 55, с. 176; 60, с. 80]. М. Ковалевський пропонував 1000 руб. із “Поступу” передати на фонд імені М. Драгоманова для видань “позитивного”, тобто радикального напрямку [40, с. 167].

Навесні 1895 р. галицькі радикали почали випускати газету “Громадський голос” [7, с. 138; 20, с. 51]. М. Ковалевський, відвідавши в черговий раз Львів, виділив 300 руб. Інколи в Галичину приїздили довірені особи наддніпрянського діяча [40, с. 126, 146, 223]. Так, влітку 1895 р. у Львові проїздом зупинявся український поет і культурний діяч М. Вороний, який передав І. Франку лист від М. Ковалевського [46, с. 285]. З 1896 р. “Громадський голос” редагував С. Вітик при допомозі І. Франка, якому М. Ковалевський надсилав до 30 гульденів [15, с. 480]. Протягом 1895–1896 рр. виходив політичний тижневик радикального спрямування “Радикал” [20, с. 51]. Так, у 1896 р. за свідченням М. Павлика М. Ковалевський мав надсилати на згаданий часопис щомісяця 20 гульденів [15, с. 473].

У 1895 р. І. Франко одержав від М. Ковалевського 200 руб. на так званий “угро-руський фонд”, метою якого мав бути розвиток наукових досліджень на Закарпатті, які б сприяли підтримці та зміцненню національної свідомості українського населення в краї. Кошти у розмірі 150 руб. передали з Одеси, 5 руб. надіслали українські діячі з Катеринодара (нині — м. Краснодар у Росії. — Ю. Я.). У Галичині було зібрано лише 25 гульденів [53, с. 125, 590].

Із відсотків того фонду, за бажанням М. Ковалевського, для українців Закарпаття мали видаватися брошури політичного та релігійного характеру. М. Ковалевський створив спеціальний комітет у складі В. Будзиновського, М. Павлика, С. Вітика, Лесі Українки та І. Франка, який мав опікуватися фондом і виданнями товариства [32, с. 42]. Гроші з фонду використовувалися на різні потреби. Так, І. Франко

видав брошуру “І ми в Європі”. Суму в розмірі 200 руб. взяв Р. Яросевич, коли їхав до Відня, ставши депутатом австрійського парламенту від РУРП у 1897 р. [54, с. 138].

Із 1894 р. І. Франко почав видавати часопис радикального спрямування “Жите і слово” [20, с. 50]. У листі до Л. Драгоманової від 12 лютого 1907 р. він відзначав: “Ков[алевський] розірвавши свої зносини з Павликом, давав мені одного року невеличку запомогу на видання “Житя і слова”, з якої я йому здавав точні рахунки” [53, с. 317]. Влітку 1897 р. М. Ковалевський приїздив до Львова, де відвідав І. Франка [54, с. 126]. Наддніпрянський діяч пропонував видавцю змінити структуру названого журналу, більше уваги приділяти політичним і соціальним питанням. Тоді само за підтримки М. Ковалевського вийшло шість випусків журналу “Жите і слово” [54, с. 135, 137]. Дві сотні руб. на “Жите і слово” М. Ковалевському вдалося отримати від чернігівської громади [13, с. 124].

В останній книзі часопису за 1896 р. І. Франко надрукував статтю “З кінцем року”, де висловив своє невдоволення діяльністю наддніпрянської інтелігенції, особливо прихильників радикальних ідей. Останнім він докоряв за слабкість зв’язків із простим народом. Критика І. Франка викликала невдоволення серед членів гуртка драгоманівського спрямування, який об’єднувався навколо М. Ковалевського.

Незабаром драгоманівці надіслали колективну відповідь з підписом Н.С.Ж., яку І. Франко надрукував за дорученням М. Ковалевського [9, с. 11, 12; 33, с. 767, 768; 54, с. 138]. Криптонім Н.С.Ж. розшифровують по-різному: “невеличка спілка жіноча”, “наша спілка жіноча”, “наша славна жирондистка”. Вважається, що так підписувалася Леся Українка [15, с. 540; 48, с. 291; 49, с. 503].

У 1897 р. відбулися вибори до австрійського парламенту. М. Ковалевський надавав кошти на передвиборчу діяльність РУРП. Передаючи на агітаційний фонд партії 180 руб., основну частину грошей М. Ковалевський виділив для І. Франка, котрий був висунений як один із кандидатів від РУРП до Державної ради. Та мандати здобули лише два кандидати від партії — Р. Яросевич і Т. Окуневський [9, с. 135, с. 491; 10, с. 75].

В останні роки життя М. Ковалевський дуже бідно жив у Києві в скромному, двохкімнатному помешканні на вул. Софіївській (нині — вул. Софіївська в Шевченківському р-ні

Києва. — Ю. Я.). Кожного року на іменини в його квартирі збиралася молодь і дехто зі старших товаришів [31, с. 544]. Так, М. Ковалевський приятелював із родиною Косачів, особливо з Лесею Українкою та її сестрою О. Кривенюк [13, с. 125]. Після смерті сестри М. Ковалевський жив сам. Дочка вийшла заміж за Є. Дегена та переїхала до Москви [50, с. 399]. Навесні 1897 р. вона вчинила самогубство — кинулася під потяг [1, с. 417; 49, с. 365]. У спогадах Є. Чикаленко зазначив: “Колись такий надиво енергійний і діяльний товариш і приятель Драгоманова, який з великим успіхом умів добувати гроші серед незаможного українства великі, як на ті часи, для галицької радикальної партії і її органу “Народ”, в ці роки виглядав старезним знесиленим дідом, якого мучили всякі хвороби і не давали працювати на громадським полі” [57, с. 246].

Незадовго до своєї смерті восени 1897 р. М. Ковалевський гостював у доньок М. Драгоманова, які приїхали до Києва в гості до родини Косачів. Після цього живим його ніхто вже не бачив. Про смерть М. Ковалевського київські діячі дізналися випадково. З цього приводу відомий правник і громадсько-політичний діяч С. Шелухин зазначив: “Коли Ковалевський вмер, то три дні в Києві пролежав у себе в хаті і ніхто не знав, що він мертвий. Довідалася про смерть стороння людина” [46, с. 189]. Найімовірніше, що М. Ковалевський помер у ніч на 4 жовтня 1897 р. У спогадах Т. Галіпа наведено детальний опис знайденого тіла. Зокрема, в квартирі покійного на столі був знайдений лист-відповідь його зятя Є. Дегена про обставини трагічної смерті дочки. Найвірогідніше, М. Ковалевський помер від крововиливу в мозок. Поховано діяча на Байковому кладовищі [31, с. 545, 546].

Таким чином, М. Ковалевський відіграв помітну роль в українському національному русі останньої третини ХІХ ст. Він представляв ліве, соціалістичне крило громадівців, прихильно ставився до М. Драгоманова, якого підтримував матеріально. Панування антиукраїнської урядової реакції та неможливість легальної діяльності в Російській імперії зумовили особливий інтерес М. Ковалевського до Галичини, котру громадський діяч розглядав як своєрідний “канал” продукування радикальних ідей на підросійську Україну. За цих умов М. Ковалевський взяв на себе, по суті, роль посередника між Наддніпрянщиною та Галичиною. Поширюю-

чи радикальні ідеї серед підросійських українців, він збирав гроші для галицьких радикалів, що було досить складно робити в умовах царських репресій.

Можна з упевненістю сказати, що М. Ковалевський віддав багато сил, енергії та здоров'я справі матеріальної допомоги РУРП. За відносно короткий термін існування радикальної партії він збирав кошти фактично на всі напрямки її діяльності. Завдяки його фінансовій допомозі в 1890 р. розпочалося видання партійного органу — журналу “Народ”. Зібрані на підросійській Україні кошти М. Ковалевський передавав на передвиборчу агітацію партії до австрійського парламенту та Галицького крайового сейму. Щоб отримати потрібну суму, він навіть кілька разів давав під заставу власний маєток. М. Ковалевський виступив організатором відзначення 30-річного ювілею діяльності М. Драгоманова, надав грошову допомогу для створення просвітницького товариства “Поступ”, фактично заснував “угро-руський фонд”, допоміг І. Франку видати декілька випусків журналу “Жите і слово”.

1. *Архів Михайла Драгоманова* [Текст]. Т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / за ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1937. – 445 с.
2. *Барвінський О.* Спомини з мого життя [Текст] / упор. А. Шацька ; коментар Б. Янишина ; ред. Л. Винар, М. Жулинський. – К. : ВД «Стилос», 2010. – 1120 с.
3. *Бачинський Ю.* Мої спомини про М. Драгоманова [Текст] / Ю. Бачинський // Михайло Драгоманов у спогадах / укл. : І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – С. 255–263.
4. *Беренштам-Кістяковська М.* Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років [Текст] / М. Беренштам-Кістяковська // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 3. – С. 206–225.
5. *Білінський М.* З минулого пережитого: 1870–1888 [Текст] / М. Білінський // Україна : наук. двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 117–132.
6. *Буда С.* Заслання Мик[оли] Вас[ильовича] Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) [Текст] / С. Буда // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 200–224.
7. *Бунченко В.* Невідома стаття Івана Франка «Перший рік видання Громадського голосу» [Текст] / В. Бунченко, Ю. Сливка // Жовтень. – 1963. – № 5. – С. 138–139.
8. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 3, од. зб. 1612.
9. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 3, од. зб. 1613.
10. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 3, од. зб. 1626.
11. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 3, од. зб. 1635.

12. *Грицак Я.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини [Текст] / Я. Грицак // Записки НТШ. – Л., 1991. – Т. 222. – С. 71–110.
13. *Грінченкова М.* Про мало знаного [Текст] / М. Грінченкова // Україна : наук. двохмісячник українознавства. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 120–125.
14. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) [Текст] / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1969. – 560 с.
15. *Денисюк І.* Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових [Текст] / І. Денисюк // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Л., 1997. – Т. 234V. – С. 452–542.
16. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність [Текст] / Д. Дорошенко. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1942. – 163 с.
17. *Драгоманов М.* Листи до Ів[ана] Франка і інших. 1887–1895 [Текст] / М. Драгоманов. – Л., 1908. – 434 с.
18. *Епістолярна* спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. Т. 1. 1890–1917 [Текст] / А. Ю. Кримський / гол. ред. Л. В. Матвеева. – К. : НАН України, Ін-т Сходознавства ім. А. Кримського, 2005. – 500 с.
19. *Єгунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років. Споми́ни [Текст] / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.
20. *Животко А.* Нарис історії української преси (Курс лекцій) [Текст] / А. Животко. – Подєбради : Укр. технічно-господарський ін.-т позачочного навчання, 1937. – 108 с.
21. *Катренко А. М.* Одеська громада 70–90-х років ХІХ ст. [Текст] / А. М. Катренко // Київ. старовина. – 1998. – № 2 (320). – С. 84–95.
22. *Катренко А. М.* Український національний рух ХІХ століття. Частина II. 60–90-ті роки ХІХ ст. [Текст] : навч. посіб. для студентів істор. ф-тів / А. М. Катренко. – К., 1999. – 189 с.
23. *Ковалевський Микола* [Текст] // Енцикл. українознавства. Перевидання в Україні. – Л. : НТШ у Львові, 1994. – Т. 3. – С. 1059.
24. *Ковалевський Микола* [Текст] // Укр. загальна енциклопедія: Книга знання : в 3-т. / під гол. ред. Івана Раковського. – Л. ; Станіславів ; Коломия : Видання кооперативи «Рідна шк.», 1933. – Т. 2. – С. 294.
25. *Кордуба М.* Звязки В. Антоновича з Галичиною [Текст] / М. Кордуба // Україна : наук. двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 33–78.
26. *Кримський А. Ю.* Твори [Текст] : в 5 т. Т. 5, кн. 1 : Листи (1890–1917 рр.) / ред. тому С. Д. Зубков. – К. : Наук. думка, 1973. – 548 с.
27. *Лавріненко Ю.* Рух вільної спілки (До 100-ліття його відсічі на захорону українства, 1876–1976) [Текст] / Ю. Лавріненко // Укр. історик. – 1976. – № 1–4 (49–52). – С. 14–47.
28. *Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова* [Текст] / редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Л. : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 564 с.
29. *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням [Текст] / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 413–450.

30. *Mag-in*. Микола Васильович Ковалевський. (Спомини) [Текст] / *Mag-in* [Т. Галіп] // Літ.-наук. вістник. – 1909. – Т. 45, кн. 2. – С. 371–379.
31. *Mag-in*. Микола Васильович Ковалевський. (Спомини) [Текст] / *Mag-in* [Т. Галіп] // Літ.-наук. вістник. — 1909. – Т. 45, кн. 3. – С. 537–547.
32. *Михайло Драгоманів і его роля в розвою України* [Текст] / написав і видав М. Павлик. – Л. : З Друк. Уділової, 1907. – 91 с.
33. *Нечиталюк М. «Публіцистичний контроверс» Франка і Лесі Українки* [Текст] / М. Нечиталюк // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матер. міжнар. наук. конф. – Л. : Світ, 1998. – С. 766–771.
34. *Особові архівні фонди Інституту рукопису* [Текст] : путівник / ред. кол. : О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк та ін. ; НАН України, НБУВ, Ін.-т рукопису. – К., 2002. – 768 с.
35. *Павлюк І. Ковалевський Микола Васильович* [Текст] / І. Павлюк // Укр. журналістика в іменах : матер. до енцикл. сл. / за ред. М. М. Романюка. – Л., 2004. – Вип. 11. – С. 203–205.
36. *Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (др. пол. XIX – поч. XX ст.)* [Текст] / М. Палієнко // Київ. старовина. – 1998. – № 2 (320). – С. 49–84.
37. *Пам'яті Михайла Драгоманова* [Текст]: 1895–1920 : зб. / ред. Я. Довбищенко. – Х. : Поюр, 1920. – 112 с.
38. *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895)* [Текст] / зладив і видав М. Павлик. – Л., 1905. – 280 с.
39. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)* [Текст] / зладив М. Павлик. – Чернівці, 1910. – Т. 6. – 317 с.
40. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)* [Текст] / зладив М. Павлик. – Чернівці, 1911. – Т. 8. – 293 с.
41. *Провідники духовності в Україні* [Текст] : довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – К. : Вища шк., 2003. – 783 с.
42. *Рибаков І. Українці-народники 1870-х – 80-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру* [Текст] / І. Рибаков // Україна : наук. ж-л українознавства. – К., 1929. – Кн. 34, травень-червень. – С. 43–76.
43. *Романюк М. М. В. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.)* [Текст] : іст.-бібліогр. дослідж. / М. М. Романюк. ; М. В. Галушко ; передм. В. Качкана. – Л., 1996. – 238 с.
44. *Ротач П. П. Ковалевський Микола Васильович* [Текст] / П. П. Ротач, О. Ф. Ставицький // Укр. літ. енцикл. : в 5 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 507.
45. *Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття* [Текст] : зб. наук. пр. – Д. : Герда, 2007. – 460 с.
46. *Спогади про Івана Франка* [Текст] / упоряд., вступ. ст. і прим. М. І. Гнатюка; худ. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Л. : Каменяр, 1997. – 635 с.
47. *Трегуб М. Листи Романа Яросевича до Михайла Драгоманова (1888–1894 рр.)* [Текст] / М. Трегуб // Записки НТШ. Праці Комісії спец. (допом.) істор. дисциплін. – Л., 2000. – Т. 240. – С. 590–655.
48. *Українка Леся. Зібрання творів* [Текст] : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. – 314 с.

49. *Те саме.* – 1978. – Т. 10. – 543 с.
50. *Те саме.* – Т. 11. – 478 с.
51. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. [Текст] / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 48. – 766 с.
52. *Те саме.* – Т. 49. – 811 с.
53. *Те саме.* – Т. 50. – 703 с.
54. Франко І. Микола Васильевич Ковалевський (кілька споминів і листів на пам'ять десятиліття його смерти) [Текст] / І. Франко // Літ.-наук. вістник. – 1908. – Т. 41, кн. 1, річн. 11, січень-март. – С. 124–138.
55. Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки [Текст] / І. Франко // Літ.-наук. вістник. – 1905. – Т. 29, річн. 3. – С. 160–186.
56. ЦДІА України (м. Львів). – Ф. 663, оп. 2, спр. 68, 19 арк.
57. Чикаленко Є. Спогади 1861–1907 [Текст] / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. – 502 с.
58. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. [Текст] / І. Чорновол – Л. : Льв. акад. мистецтв, 2000. – 247 с.
59. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки [Текст] : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / І. П. Чорновол. – Л., 1995. – 22 с.
60. Шкраб'юк П. Просвітницько-економічні структури Радикальної партії в Галичині [Текст] / П. Шкраб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2010. – Вип. 19. – С. 77–82.
61. Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914 [Text] / R. Tomczyk. – Szczecin, 2007. – 422 s.

Маловідомі сторінки біографії Миколи Ковалевського (1841–1897 рр.)

Крізь призму життєвого шляху М. Ковалевського висвітлено історію українського національного руху другої половини ХІХ ст. Проаналізовано особливості формування світогляду та становлення суспільно-політичних поглядів М. Ковалевського. Зроблено спробу з'ясувати внесок громадського діяча в поширення соціалістичних ідей на теренах Наддніпрянської України. Висвітлено його участь у громадівському русі та багатоаспектні взаємини з теоретиком “громадівського соціалізму” М. Драгомановим. Розглянуто місце і роль М. Ковалевського в суспільно-політичному житті Галичини впродовж 1890-х рр. Досліджено його внесок у процес заснування та організаційного становлення Русько-української радикальної партії в краї. Основну увагу звернуто на ідейно-організаційну та фінансову допомогу М. Ковалевського галицьким радикалам. Проаналізовано взаємини діяча з представниками РУРП, яка в основному проявлялася в матеріальній допомозі партії, передусім її друкованим органам (журнал “Народ” та ін.).

Ключові слова: Микола Ковалевський, Наддніпрянська Україна, Галичина, Русько-українська радикальна партія, журнал “Народ”.

Yuriy Yakovlev. Little known pages of the biography of Nicholas Kovalevskiy (1841–1897 years).

Through the prism of M. Kovalevskiy life's way reflection the history of ukrainian national movement in the second half of the nineteenth century. The analysis peculiarities the forming of ideology and the formation of social-political views of M. Kovalevskiy. An attempt to understand the contribution of the public figure in the widening of socialist ideas on the territory of Dnieprian Ukrain. Deals his participation in the communities movement and versatile relations with the theorist of the "communities socialism" M. Drahomanov. Deals the place and role of M. Kovalevskiy in social-political life in Galicia during the 1890 years. Investigated his contribution in process of establishment and organizational development Russ-Ukrainian Radical Party in the province. The main attention is paid to the ideas-organizational and financial helps of M. Kovalevskiy to the galician radicals. Analyzed the relations of the public figure between worker representatives RURP, which is mainly manifested in the material help the party, especially her press organ (the magazine "Narod" ets.).

Key words: Mykola Kowalevskiy, Dnieprian Ukrain, Galicia, Russ-Ukrainian Radical Party, the magazine "Narod".

Юрий Яковлев. Малоизвестные страницы биографии Николая Ковалевского (1841–1897 гг.).

Сквозь призму жизненного пути Н. Ковалевского отображено историю украинского национального движения второй половины XIX в. Проанализировано особенности формирования мировоззрения и становления общественно-политических взглядов Н. Ковалевского. Сделано попытку выяснить вклад общественного деятеля у распространение социалистических идей на территории Надднепрянской Украины. Освещено его участие у громадском движении и многоаспектные взаимоотношения з теоретиком "громадского социализма" М. Драгомановым. Рассмотрено место и роль Н. Ковалевского в общественно-политической жизни Галиции на протяжении 1890-х гг. Исследовано его вклад у процесс создания и организационного становления Русско-украинской радикальной партии в крае. Основное внимание обращено на идейно-организационную и финансовую помощь Н. Ковалевского галицким радикалам. Проанализировано взаимоотношения деятеля с представителями РУРП, какие в основном проявлялись в материальной помощи партии, прежде всего ее печатным органам (журнал "Народ" и др.).

Ключевые слова: Николай Ковалевский, Надднепрянская Украина, Галиция, Русско-украинская радикальна партия, журнал "Народ".